

Микола Близняк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТЕЧОК НА ПІВНОЧІ ОСТРОЗЬКОГО ПОВІТУ В КІНЦІ ХVІІІ СТ.

У статті проаналізовано соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці ХVІІІ ст. На основі опублікованих та архівних документів розкрито економічний потенціал міських поселень одного з волинських регіонів, простежено їх демографічні особливості в перші роки перебування у складі Російської імперії. Відзначено вплив власників населених пунктів та їх географічних особливостей на розвиток економічної інфраструктури.

Ключові слова: місто, містечко, Волинь, Острожчина, населення містечок, торгова лавка, винокурня, млин, економічний розвиток, церква, монастир.

В статье проанализировано социально-экономическое развитие местечек на севере Острожского уезда в конце ХVІІІ в. На основе опубликованных и архивных источников раскрыто экономический потенциал городских поселений одного из волинских регионов, прослежено их демографические особенности в первые годы пребывания в составе Российской империи. Подчеркнуто влияние собственников населенных пунктов и их географических особенностей на развитие экономической инфраструктуры.

Ключевые слова: город, местечко, Волинь, Острожчина, население местечек, торговая лавка, винокурня, мельница, экономическое развитие, церковь, монастырь.

The social and economic development of the towns on the north of Ostroh District in the end of the 18th century has been analyzed in the article. The economic potential of the urban settlements in one of the Volhynia regions has been described on a basis of published and archived documents, and their demographic peculiarities during the first years in the Russian Empire have been researched. The influence of the owners of the settlements and their geographical characteristics on the development of the economic infrastructure has been determined.

Key words: City, town, Volhynia, Ostrozhchyna, town population, trading kiosk, distillery, windmill, economic development, church, monastery.

Три поділи Речі Посполитої принесли нові геополітичні та економічні реалії в суспільно-політичне життя Правобережжя, Волині та Острозчини зокрема. На території Волині було створено дванадцять повітових міст. Центром повіту або штатним містом Волинської губернії став Острог.

Проблема розвитку міст і містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. в сучасній історіографії не знайшла свого цілісного відображення. Одним із перших до різних проблем розвитку населених пунктів Острозчини в адміністративній структурі Волинської губернії звернув свою увагу дослідник XIX ст. М. Трипольський [21]. Окремі відомості про міські поселення поміщено у польському «Словнику географічному...», виданому у XIX – на початку XX ст. [24; 25; 26; 27]. Фактичний матеріал з історії містечок у цьому виданні в багатьох аспектах перегукується, а часто і повторюється в праці М. Теодоровича [20].

Загальні тенденції міського життя на Правобережжі розглядуваного часу були розкриті в спільній публікації фахівців урбаністичної проблематики радянської доби О. Компан та В. Маркіної [16]. Міста і містечка Правобережжя та Волині стали предметом спеціального зацікавлення у низці статей Т. Брянцевої [5; 6]. Демографічні процеси в регіоні в означений період вивчав А. Перковський [18]. Ґрунтовно проаналізувала соціально-економічний розвиток міст – повітових центрів Волині у своїх працях О. Карліна [13; 14; 15].

Містечка, які входили до складу Острозького повіту наприкінці XVIII ст. в переважній своїй більшості в XX ст. перетворились на сільські поселення, окрім Гощі (в документах фігурує як Гуща), яка стала селищем міського типу. Слід констатувати, що стан вивченості їх минулого залишається до сьогодні незадовільним. Певним зрушенням в даному аспекті стало видання «Історії міст і сіл Української РСР» [12]. Разом з тим сторінки історії міст XVIII ст. були практично не вивченими. Очевидною виглядає потреба глибшого аналізу і висвітлення минулого цих населених пунктів Волині.

Для написання даної розвідки автор послуговувався рядом документальних джерел, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Києва) (далі – ЦДАК України). Серед них першорядне місце посідає «Опис Острозького повіту Волинської губернії» (далі – «Опис»), що датується 1798 р. [26]. На ретельності у проведенні цього опису на Волині та вірогідності документу наголосила у своїх працях вже згадувана дослідниця Т. Брянцева [6, с. 81]. В цьому описово-статистичному джерелі коротко розкрито основні

риси функціонування населених пунктів Острожчини – їх економічні, демографічні, географічні та інші показники. Власне в цей час російський уряд поставив за мету максимально зібрати відомості про терени, які щойно були включені до складу імперії. Відповідно вірогідність статистичних даних документу не викликає особливих сумнівів.

Низка документів з історії розглядуваних містечок була опублікована Київською археографічною комісією в серії «Архив Юго-Западной России» (далі – АЮЗР). Це «Акти про міста», які побачили світ під редакцією і з передмовою визначного українського історика та археографа В. Антоновича в 1869 р. [2]. Велику цінність мають документи переписів єврейського населення, підготовлені до друку в серії АЮЗР з передмовою іншого відомого вітчизняного історика І. Каманіна. Тут опубліковано дані про єврейське населення Правобережної України в другій половині XVIII ст. Зокрема представлені важливі відомості з історії кагальних міст Острозького повіту [3]. Отже, документи з історії населених пунктів Острозького повіту означеного періоду дають можливість досягти поставленої мети – дослідити соціально-економічні процеси в регіоні.

Вже в складі Російської імперії Острогу як штатному місту підпорядковувалось сім невеликих містечок. З часу перетворення Острога на повітовий центр діяльність місцевої адміністрації і міського самоуправління підпорядковується російському законодавству. Главою адміністрації в повіті став ісправник – особа, яка призначалась губернатором. Він очолював поліцію та контролював діяльність міського самоуправління [19, с. 45]. Найбільше міст і містечок у Волинській губернії, згідно досліджень О. Карліної, мав Дубнівський (19) та Ковельський (16) повіти. В Острозькому повіті автори «Опису» 1798 р. називають одне місто – Острог. Всі інші – це містечка. Такий їх статус, очевидно, пов'язаний з багатьма факторами. Власне у Волинській губернії містами називались лише ті населені пункти, в яких містились повітові чи губернські державні установи. У судовому і господарському відношенні вони підлягали особливому міському управлінню. Для всіх інших населених пунктів зберігалась назва містечок. Містечка прирівнювались до сільських поселень і знаходились у віданні нижчих земських судів [13, с. 280]. Зрештою у містечках мали право постійно мешкати купці та міщани, євреї, тут не могло бути міської думи або ратуші, проводились ярмарки [14, с. 35, 38]. Можна абсолютно погодитись з думкою А. Перковського про те, що «місто Правобережної України не було в той час «аграрним монолітом» або великим селом, а складало собою складний економічний

та соціальний організм» [18, с. 7]. Економічна багатоукладність була характерною ознакою міста XVIII ст. Незважаючи на невеликі розміри, міські поселення виступали організаторами економічного життя сільської округи, яка тяжіла до них [18, с.7].

Всі містечка повіту отримали магдебурзький королівський привілей в XVI – XVIII ст. завдяки клопотанню їх власників. Останні були зацікавлені у наданні їх володінням міського статусу, адже прибутки від міста могли в кілька разів перевищувати прибутки від декількох сіл. Зайнятість населення, на наш погляд, не бралась до уваги при перетворенні села на місто. Безперечно, можна погодитись з висновками українських урбаністів О. Компан та В. Маркіної про те, що міста не розривали контактів ні в XVII, ні у XVIII ст. з сільським господарством. На їх думку, симбіоз елементів сільського і міського життя, поєднання занять сільським господарством з ремісничо-торговою діяльністю, розмитість соціально-економічного обличчя міста на протязі всього пізнього феодалізму – це перелік факторів, що були пов'язані з міграціями населення [16, с. 354]. Для Волині такі міграції були особливими в силу важкого соціально-економічного становища і пов'язані передусім з відробітковою рентою, а не чиншом, що мав місце в різні періоди в інших воєводствах Правобережжя – Київщині, Поділлі та Брацлавщині. Міграції населення з Волині відбувались зокрема в 1750 – 1760-х рр. на територію Київського та Брацлавського воєводств, що стало наслідком збільшення феодальної експлуатації [17, с. 34-35]. Переселенці (або втікачі) отримували так звані «слободи», що дозволяло їм згідно тогочасних розпоряджень магнатів не сплачувати впродовж 5 – 6 років данин. Такі міграції, зокрема, ставали причиною зменшення кількості міського населення у Волинському воєводстві.

Всі містечка на півночі новоствореного Острозького повіту належали в попередній період свого функціонування до Луцького повіту Волинського воєводства у складі Речі Посполитої. Значна їх частина в XVI – XVII ст. належала до володінь князів Острозьких та їх клієнтів. В статті зроблено спробу проаналізувати соціально-економічний розвиток містечок регіону, що знаходились на півночі – Гоща, Килиїв, Аннополь та Межиріч.

До складу Острозького повіту входило 110 сіл, 54 сільця та 45 деревень [22, арк. 7]. Відповідно до номенклатури сільських населених пунктів у селі була наявна церква, у сільці – садиба або будинок власника, в деревні – церква відсутня [14, с. 35]. Отже, простежується нерівномірність розміщення міст і містечок на Острозьщині – вони скла-

дали 3.8 % від усіх поселень повіту. Така картина міських поселень була характерною для всієї Волині кінця XVIII ст. За підрахунками Т. Брянцевої міста і містечка губернії становили 4.7 % від усіх поселень, в них було сконцентровано 15.2 % всього населення [6, с. 84]. Проте все-таки міста, як центральні місця, фокуси економічних, соціальних і політичних відносин, закономірно виступають каркасом територіального політико-адміністративного устрою [9, с. 7].

Одним з міських поселень Острожчини того часу виступало містечко Аннополь¹ (Ганнопіль), яке належало князю і кавалеру Антонію Прус Яблоновському. У містечку був ставок, який утворювався двома річками – Сорокою і Чоломиною [20, с. 681; 24, s. 39]. Це містечко найпізніше отримало магдебурзький привілей серед міст повіту. В 1761 р. власник села Глинники воєвода познанський, маршалок Трибуналу коронного Антоній Прус Яблоновський звернувся до польського короля Августа III з клопотанням про перетворення села в містечко відповідно з наданням йому магдебурзького права. 8 вересня 1761 р. с. Глинники отримало такий привілей. Містечко було названо на честь дружини Антонія Яблоновського – Анни. Відтепер населений пункт став носити назву Аннопіль (або Ганнопіль), а село власне Глинники стало одним з його передмість на півдні, яке відділялось від міста греблею [24, s. 39]. Як відзначили укладачі «Словника географічного ...» у XVIII ст. поширилась мода творення назв населених пунктів від імен жіночих з кінцівкою «поль». З такою ж назвою відомі кільканадцять сіл та осад, закладених переважно у XVIII ст. [24, s. 39]. З цього часу пожвавився економічний розвиток Аннополя. Відповідно до королівського привілею в місті впроваджувались два ярмарки на рік. Перший з них – «вальний» ярмарок тривав шість тижнів і розпочинався у день Св. Антонія – 13 червня; другий – функціонував впродовж одного тижня, починаючи з 27 січня [23, арк. 1]. Цей локаційний привілей зберігається в ЦДІАК України [23] і попередньо був опублікований Київською археографічною комісією [2, с. 400-401]. Власник містечка подбав і про його архітектурне обличчя – ним було збудовано великий палац та закладено парк. Його резиденція у місті представляла собою двоповерховий кам'яний будинок «хорошої архітектури» з іншими кам'яними прибудовами і льогами. В розпорядженні Антонія Яблоновського був також садок з плодих дерев, де росли вишні, яблуні, сливи та виноград [22, арк. 4].

Власне тут розташовувався кам'яний кляштор кармелітський в ім'я Божої Матері та костел. При костелі були наявні дерев'яні при-

¹ Тепер село Славутського району Хмельницької області.

будови. При монастирі була присадибна ділянка, де кармеліти вирощували городину. Також були тут і оранжереї для «ніжних» дерев та іншого. У власності монастиря знаходився садок з плодовими деревами – яблунами, сливами, грушами і вишнями [22, арк. 4]. В передмісті Глинники розташовувалась церква Св. Архангела Михайла, яка була побудована Антонієм Яблоновським у 1768 р. [20, с. 682].

В містечку на відповідному рівні розвивалась торгівля. Тут працювало 16 кам'яних та 28 дерев'яних торгових лавок (крамниць). В трьох з них реалізовували тканини, в тому числі і паперові. В інших лавках торгували сіллю, сухою рибою, оселедцями, горщиками і тюном. Загалом торгівля розвивалась в означених закладах в межах 2,5 тис. карбованців в рік [22, арк. 4].

В Аннополі наприкінці XVIII ст. відбувалась щорічно ярмаркова торгівля (так звані «ярмонки») у відповідні святкові дні: на свято Михайла Архангела, Андрія Первозванного, Василя Великого, Стрітєння Господне, на Вербну Неділю і на Святу Трійцю. Ці ярмарки вже функціонували по одному дню. Отже, з початку 1760-х до кінця століття відбулись відповідні зміни, що стосувались конкретних днів здійснення ярмарків у місті і термінів їх функціонування. На такі аннопольські ярмарки приїздили, як правило, купці з місцевої округи, передовсім сільської, адже відомо, що торгували збіжжям, худобою і «домашніми припасами» [22, арк. 4]. Тобто, це міг бути надлишковий продукт, який реалізовувався селянами з навколишніх поселень.

В містечку працював ряд підприємств. В першу чергу варто назвати цегельню, яка виготовляла до 100 тис. цегли в рік. За кожен виготовлену тисячу цегли майстер отримував один карбованець і десять копійок [22, арк. 4]. В «Описі» згадано про функціонування в Аннополі трьох винокурень по два котли в кожній, які «різним людям належали». Очевидно, вони здавались власником міського поселення в оренду. Виготовляли тут горілку третьої проби, яку реалізовували для місцевих потреб. В передмісті Глинники також працювала дерев'яна винниця з двома котлами. Тут же розташовувалась кам'яна корчма. У безпосередній власності Антонія Яблоновського перебувала пивоварня з двома котлами, де виробляли «пиво і мед до 10 тис. в рік». Серед обслуговуючого персоналу названо «майстра та працівників». Продукція цієї пивоварні використовувалась для потреб князя та на продаж [22, арк. 4]. На потічку стояли два борошномельні млини з двома каменями, які, очевидно, теж були віддані в оренду. Вищеназвані підприємства – віддані в оренду і ті, що перебували у власності князя приносили йому значні прибутки. Разом з тим, важко

встановити ступінь використання у них найманої праці, що могло б свідчити про проникнення капіталістичних елементів у незначні населені пункти Волині того часу.

Соціальна структура населення містечка особливо не вирізнялась від інших міських поселень Острожчини. Тут проживала шляхта, духовенство, міщани і євреї, які основним своїм заняттям мали торгово-промислову діяльність, купці та селяни і вільно проживаючі («вільні і цигани»). Загальна чисельність населення становила 910 жителів, які мешкали у 107 будинках [22, арк. 4].

Киликиїв¹ був розташований на річці Корчику і в кінці XVIII ст. належав хорунжому і кавалеру Яну Стецькому, який, очевидно, придбав його у Антонія Яблоновського (володів Киликиївом з 1758 р. [7, с. 356; 34, s. 97]). Містечко знаходилося на вигідному в тому часі великому шляху з Острога до Новограда-Волинського. В якості міського поселення Киликиїв з'явився у документах в 1569 р. і належав князю Богушеві Федоровичу Корецькому [10, с. 53]. Попри сказане, це міське поселення не відзначалось великою кількістю мешканців, загальна їх чисельність дорівнювала 815 жителям [22, арк. 9]. Тут розташовувалась дерев'яна церква Георгія Переможця. Власник Киликиїва мав одноповерховий будинок, при якому був гайок. Про рівень торгівлі в містечку свідчить наявність у ньому шести дерев'яних лавок, де асортимент товарів був наступним: сіль, суха риба та тютюн [22, арк. 9]. Для місцевих потреб працювали три винокурні, які виготовляли «вино» третьої проби. Необхідно відзначити також і функціонування на річці двох борошномельних млинів, кожен з яких мав по три камені [22, арк. 9]. В «Описі» згадано про 109 дворів у містечку. Виходячи з загальної кількості мешканців 815, можна використати умовний коефіцієнт 7.5 чоловік для кожного двору.

Як і в інших містечках регіону, в Киликиєві згадується дерев'яна єврейська школа, що може свідчити про відповідну роль єврейської громади у розвитку міського поселення. В XIX ст. вплив єврейського населення зріс в багатьох містечках Острожчини. У другій половині XVIII ст. в дослідженні І. Каманіна названо кагальні міста, серед яких, окрім Киликиєва, в документах зустрічаються й інші – Аннополь, Гоща та Межиріч [див. таблицю 2].

Загалом, слід констатувати низький економічний потенціал цього міського поселення. Автори «Опису» не називають щорічних ярмарок у Киликиєві.

---

¹ Тепер село Славутського району Хмельницької області.

Містечко Межиріч¹ (або Межиріч Острозький, як воно фігурує в документах) належало до володінь князів Острозьких і відповідно мало значення оборонного населеного пункту під Острогом. Межиріч отримав магдебурзький привілей за сприяння його власника – Януша Острозького 18 лютого 1605 р. від короля Сигизмунда III, який був ще раз підтверджений у 1638 р. королем Владиславом IV. Згідно акту Кульбушівської транзакції 1753 р. містечко Межиріч останній ординат острозький Януш Сангушко записав у власність канцлера Яну Малаховському. Його син Яцек Межирічський ключ продав Тадею Чацькому в 1794 р. Останній не присягнув на вірність Катерині II і як наслідок – маєтності його були конфісковані. Таким чином, Межиріч подарували генералу Івану Ферзену, який недовгий час володів Межирічем і в 1802 р. продав містечко Августу Іллінському [20, с. 782; 27, с. 378-379].

Згідно магдебурзьких привілеїв встановлювалось право міського поселення на проведення двох ярмарків в рік та вільний продаж «питей» [2, с. 106–107]. Його функціональне призначення як оборонного міста втратило свою важливість в кінці XVIII ст. разом зі зникненням такого явища як турецько-татарські набіги ще в попередні періоди. Міська фортеця вже не згадувалась у документах на початку XVIII ст. Разом з тим, центральна частина міста була обнесена валами, очевидно, час створення яких припадає на попередні століття. До кінця XVIII ст. ще збереглась в'їзна Дубенська брама зі сторони Острога (що не дійшла до нашого часу). Інша брама – Заславська – існує в Межирічі до сьогодні.

Містечко в кінці XVIII ст., як вже згадувалось вище, належало графу генералу від інфантерії (піхоти) Івану Остафійовичу Ферзену (фактично воно було йому подаровано Катериною II за військові заслуги). За фундушевим правом окремі земельні володіння тут належали отцям францисканцям. Межиріч розташовувався на лівому березі річки Вілія і на правому березі річки Збитенки, звідки і походить його назва. На згаданих річках в кінці XVIII ст., згідно інформації джерел, (очевидно і в попередні часи теж) функціонували чотири млини з десятима каменями. Фактично кількість млинів у цьому містечку була найбільшою, порівняно з іншими містечками Острозького повіту. Тут виготовляли борошно різних сортів, також виготовляли ячмінну крупу [22, арк. 5]. Означену продукцію використовували для потреб містечка і могли реалізовувати на ярмарках та торгах сусіднього Острога. Проте, вже на початку XIX ст. князь Кароль Яблоновський,

¹ Тепер село Острозького району Рівненської області.

власник міста Острога, став забороняти довозити в місто борошно з інших населених пунктів, змушуючи місцевих євреїв купувати його лише з млинів, які належали князю [4, с. 232]. Така князівська монополія спровокувала довголітній конфлікт між острозькими євреями та власником міста, який розпочався у 1803 р. і завершився на користь К. Яблоновського [11, с. 16-17].

В Межирічі працювали чотири винокурні з шістьма котлами, які виготовляли горілчані вироби першої та другої проби. Від кожного котла в рік вироблялось від 80 до 160 відер означеної продукції [22, арк. 5]. Майстрами тут працювали євреї, які отримували одну копійку «від спусту». Працювали на винокурні і місцеві селяни. Власники винокурні реалізовували «вино» (горілку) за ціною сімдесят копійок за відро.

В містечку проживали представники різних соціальних верств. На жаль, окрім статистичних відомостей не можна детальніше розкрити їх життя та побут. Зокрема, в Межирічі проживали представники духовенства, відповідно 40 чоловік і 8 жінок, що пояснюється функціонуванням тут Межиріцького Свято-Троїцького монастиря, який належав отцям францисканцям і зберігся до нашого часу як православна святиня. В Свято-Троїцькому монастирі проживав 31 чернець [22, арк.5].

Для соціальної структури цього містечка, як і інших аналогічних, була характерна наявність селян, які основним своїм заняттям мали обробіток землі. Остання в свою чергу була глинистою і дозволяла сіяти і збирати врожаї ячменю, вівса, проса, гороху, льону та коноплі. В розпорядженні громади знаходилась достатня кількість сінокосів, що були доброю кормовою базою для розведення худоби. Селяни відбували панщину від одного до трьох днів на тиждень [22, арк. 5]. Очевидно, феодално-кріпосницькі відносини не зазнавали в містечку істотних змін навіть у кінці XVIII ст. і стояли на заваді капіталістичного розвитку цього регіону загалом. Єврейське населення Межиріча головним чином займалось торгівлею. Як свідчить «Опис», межиріцькі євреї утримували постійні двори, адже розташування містечка при згаданій дорозі до Кременця дозволяло успішно їм функціонувати. Євреї також продавали горілку та пиво. Їх торгівельні операції в середньому за один рік коливались в межах 1500 карбованців [22, арк. 5]. Згідно даних єврейського перепису 1784 р. їх нараховувалось близько 295 осіб чоловічої та жіночої статі. В 1798 р. в містечку проживало 1023 чоловіки. Отже, гіпотетично, за відсутності відповідних даних у джерелах, можна скласти уявлення про те, що за 14 років сталися незначні зміни в загальній кількості населення і відповідно єврейське населення містечка Межиріча могло становити приблизно його третину.

Гоща в складі Волинської губернії стала волосним центром [12, с.181]. Наприкінці XVIII ст. містечко перебувало у власності чесника і кавалера Станіслава Костки Каєтана Ленкевича [28, s. 53]. Земельну власність у місті мав уніатський монастир ордену Святого Василя. Поселення розкинулось на правому березі річки Горині і як містечко фігурує з другої половини XVI ст. Родині Ленкевичів Гоща належала з 1717 р. [8, с. 22].

Тут розташовувалися кам'яний уніатський монастир Святої Трійці та дерев'яна церква Богоявлення Господнього. Монастир був переданий православним у 1833 р. [20, с. 720; 25, s. 167]. Одноповерховий панський будинок виконував функції резиденції Ленкевичів, був побудований з дерева, при ньому розташовувались також різні будівлі господарського призначення [22, арк. 8].

В містечку працювали десять торговельних лавок, в яких, як правило і переважно, продавали продукти харчування – рибу, оселедці, сіль, а також – тютюн. Сума обсягу торговельних операцій в межах міста, що здійснювались місцевими купцями, коливалась в межах від двохсот до шестисот карбованців [22, арк. 8]. Цікаво, що основну частину товарів, яку купці реалізовували в Гощі, довозили з повітового Острога, іншу – з Бердичева. Власне бердичівські ярмарки були популярні і в інших містечках повіту.

В містечку працювали три винокурні з трьома котлами, на яких виготовляли спиртні напої третьої проби. У кожному з котлів вироблялось до двохсот відер таких напоїв (не включаючи меду, якого виготовляли близько чотирьохсот відер), які використовувались для «домового обихода», решту – продавали за ціною сімдесят вісім копійок за кожне відро. На винокурні працювали майстри і робітники з підданих, а отже, вільнонаймана праця ще не використовувалась на цьому підприємстві в повному обсязі. Останній (але далеко не поодинокий) факт є прямим свідченням переважання феодално-кріпосницьких відносин в тогочасній економіці краю. В Гощі працювали три борошномельні млини, які мали по одному камені в кожному [22, арк. 8].

Селяни містечка основним своїм заняттям мали сільське господарство. Піщані ґрунти не могли давати високих врожаїв. Сіяли, як правило, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, коноплі. Разом з тим місцеві селяни відробляли панщину два-три дні на тиждень, окрім того вони сплачували подорожчину в розмірі шістдесяти копійок в рік [22, арк. 8].

Винятково єврейське населення містечка займалось продажем спиртних напоїв. Євреї також у своїй власності мали постійні двори, що приносило їм значні прибутки. Всі оренди і інші прибутки власника

Гощі складала загальну суму в межах чотирьох тис. злотих [22, арк. 8].

Отже, всі містечка на півночі Острозького повіту означеного періоду перебували у приватній власності великих магнатських родів та шляхти, які отримали їх у володіння як спадок чи внаслідок купівлі ще в Речі Посполитій. Окремі земельні володіння (або юридики) у цих містечках могли мати монастирі (або кляштори) та церкви (або костели), переважно католицькі чи уніатські.

Всі містечка, розвиток яких проаналізовано у статті, належали до кагальних міст – єврейська громада мала значний вплив на їх соціально-економічний розвиток.

За словами В. Маркіної, у XVIII ст. на Правобережній Україні товарно-грошові відносини розвивались повільно, що обумовлювалось наявністю невеликих міст аграрного типу і низьким рівнем сільсько-го господарства [17, с. 38-39]. Така повільність розвитку товарно-грошових відносин була притаманна і для Острожчини. Всі підприємства вказаних містечок як от: винниці (горілка, пиво, мед), млини (борошно, крупи), цегельні працювали в переважній відсотковій більшості для забезпечення потреб поселення і навколишньої округи. Винниці і млини знаходились в орендній власності, де пальму першості посідало єврейське населення. Підприємства містечок головним чином використовували кріпосницьку, а не вільнонайману працю. Асортимент товарів у торгових закладах цих містечок не відзначався широтою і, як правило, включав ті товари, що користувались попитом – горщики, сіль, суха риба, тютюн, тканини та ін. У всіх лавках товари були однаковими, відтак годі було в такому випадку чекати великих прибутків. Ярмарки, як правило, відбувались за участі сільського населення з навколишніх поселень, право на їх проведення було надано згідно королівських привілеїв. В окремих містечках повіту документи не згадують про ярмарки. Безумовно, можна погодитись зі словами В. Антоновича, який вказав на те, що при загальному занепаді торгівлі в державі, ярмарки мали значення ринку для дуже обмеженої місцевості та інколи не досягали значних розмірів. На них продавалися предмети виключно сільсько-господарського промислу – збіжжя, садовина, коні, худоба, віск, мед, тканини, предмету домашнього побуту [1, с. 370-371].

Соціальна структура містечок на півночі Острожчини була багатоукладною. Тут проживали шляхта і духовенство, власне міщани та міщани-євреї, піддані казенні та старостинські, вільні та цигани (або вільнопроживаючі). У кожному з містечок мешкали селяни, що говорить про значний вплив на економіку краю аграрного сектору. Власне соціальна структура кожного містечка відбивала рівень його економічного розвитку.

Таблиця 1
Містечка на півночі Острозького повіту
та їх характеристики в 1798 р.

Назва містечка	Загальна кількість населення	Загальна кількість дворів	Відстань від повітового міста	Власники населеного пункту та його окремих частин
Аннополь (Ганнопіль)	910	107	4 милі	Князь і кавалер Антоній Прус Яблоновський
Межиріч	1023	142	3 версти	Генерал від інфантерії і кавалер граф Іван Ферзен і отці францисканці.
Гуща (Гоща)	814	116	5 миль	Чесник і кавалер Станіслав Ленкевич та монастир ордену Св. Василя
Киликиїв	815	109	5 миль і 4 версти	Хорунжий і кавалер Ян Стецький
Корниця	565	95	8 миль і 4 версти	Княгиня Теофілія Сапега

Складено автором за: [22].

Таблиця 2
Єврейське населення кагалних міст Острозчини
в другій половині XVIII ст.*

Назва містечка	Кількість єврейського населення за переписом 1765 року	Кількість єврейського населення за переписом 1778 року	Кількість єврейського населення за переписом 1784 року	Кількість єврейського населення за переписом 1787 року
Аннополь (Ганнопіль)	395; 92 будинки	201	215	240
Гоща (Гуща)	260; 40 будинків	–	72	132
Киликиїв	109; 30 будинків	32	35	60
Межиріч	92; 23 будинки	40	295	–

Складено автором на основі: [3].

* З 1764 р. в Речі Посполитій було організовано збирання статистичних даних завдяки створенню сеймом Скарбової економічної комісії.

Міські поселення на півночі Острозчини розташовувались при великих шляхах Волинської губернії та при ріках і струмках, мали ставки та озера, що безпосередньо впливало на розвиток їх економічної інфраструктури.

Розвиток містечок регіону означеного часу проходив у тісному взаємозв'язку з тими соціально-економічними і політичними процесами, які мали місце в історії Волині та Правобережжя другої XVIII ст. загалом.

Джерела та література:

1. Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і мішанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Ч. 2. – Львів: Накладом НТШ, 1904. – С. 309 – 383.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Часть пятая: Акты о городах (1432–1798). – К.: В университетской типографии, 1869. – Т. 1. – 640 с.

3. АЮЗР. Часть пятая: Переписи еврейскаго населения в юго-западном крае в 1765 – 1791 гг. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1890. – Ч. V. – Т. II. – Вып. 1-й. – 1051 с.

4. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / М. Близняк // Студії і матеріали з історії Волині 2009 / Ред. вип. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 226 – 232.

5. Брянцева Т.П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник Київського Державного університету. Серія історії. – К., 1976. – №18. – С. 75 – 81.

6. Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник Київського Державного університету. Серія історії. – К., 1981. – Вып. 23. – С. 79 – 87.

7. Вихованець В.Й. Князі Острозькі і Яблоновські – давні господарі Нещина / В. Й. Вихованець // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. Academia на пошану доцента Миколи Юхимовича Костриці (до 60-річчя від дня народження). Наук. збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2004. – Т. 27. – С. 352 – 358.

8. Гречило А. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області / Андрій Гречило, Юрій Терлецький. – К.; Львів; Рівне: УГТ, 2002. – 72 с.

9. Дністрянський М. С. Міста в системі територіального політико-адміністративного устрою: методологічні, історико-географічні і соціальні аспекти / М. С. Дністрянський // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7 – 9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С. 7 – 9.

10. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць; Наук. ред. М. Крикун. – Львів: [б.в.], 2003. – 206 с.

11. Івашченко І.М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття / І.М. Івашченко, Ю.М. Поліщук. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.

12. Івченко М. П. Гоща / М. П. Івченко // Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область / Редкол. тому: Мяловицький А.В., Баєва Н.А., Бугайов О.Т. та ін. – К., 1973. – С.179 – 188.

13. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. / О. Карліна // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 280 – 289.

14. Карліна О. Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. Матеріали XIII Волинської наук. історико-краєзнавчої конф. Снт. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р. Зб. наук. праць. – Луцьк, 2004. – С. 34 – 39.

15. Карліна О.М. Соціально-економічна характеристика волинських міст наприкінці XVIII ст. / О.М. Карліна // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7 – 9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С. 123 – 125.

16. Компан Е.С. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. / Е. С. Компан, В. А. Маркина // Города феодальной России. Сб. статей памяти Н.В. Устюгова. – М., 1966. – С. 350 – 362.

17. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие) / В.А. Маркина; Отв. ред. В.К. Яцунский. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 236 с.

18. Перковский А. Л. Народонаселение Украины в XVIII веке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 571 – история СССР / А. Л. Перковский. – К., 1968. – 16 с.

19. Прищеп О.П. З історії діяльності міського самоуправління Рівного кінця XVIII – початку XX ст. / О.П. Прищеп // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне 7 – 9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С. 45 – 47.

20. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1869. – Т. II. Острожский уезд. – С. 628 – 855.

21. Трипольский Н. Исторические исследования о городах, местечках и селах Вольнской губернии. Острожский уезд / Н. Трипольский. – Житомир, 1879.

22. ЦДІАК України, ф. КМФ. 11, оп. 2, од.зб. 13, 16 арк.

23. ЦДІАК України, ф. 220, оп.1, од. зб. 392, 2 арк.

24. Annopol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – T. I. – S. 39 – 40.
25. Hoszcza // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – T. III. – S. 166 – 167.
26. Kilikijów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa:, 1880. – T. IV. – S. 97.
27. Międzyrycz Ostrogski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimirskiego i Władysława Walewskiego, 1880. – T. VI. – S. 377 – 378.
28. Z przeszłości Hoszczy na Wołyniu / Opowiedział Wołyniak. – Kraków: Nakładem księgarni katolickiej d-ra Władysława Miłkowskiego, 1909. – 73 s.